

Eski Mekke-
Tâif yolu
üzerinde
Suud
b. Abdülâziz
tarafından
1377 (1957-58)
yılında
yapıtılan
alemler

Medine Haremi'nin Mekke Haremi'nden farklılık arzeden başlıca hükümleri şunlardır: Bütün fakihlere göre Medine'ye ihramla girilmesi şart olmadığı gibi lüzumu halinde geçici bir süre için gayri müslimlerin girişine izin verilmesi de câizdir. Medine Haremi'ne has bir ibadet veya kurban yoktur. Medine Haremi'nin ağaçlarını ihtiyaç duyulan eşyanın yapımında kullanmak (Buhûti, II, 474), otunu da hayvanlara yedirmek câizdir (Ebû Dâvûd, "Hac", 99). Ulemânın çoğunluğuna göre ağacını kesmenin, otunu yolmanın ve hayvanını avlamanın da herhangi bir cezası yoktur. Şâfiî'nin eski görüşü ile Ahmed b. Hanbel'den gelen bir rivayete göre ise bunlara ceza uygulanır. Medine Haremi dışında avlanan kimse'nin avını harem alanına sokmasında bir sakınca görülmemiştir. Ancak Mâlikîler'e göre bu ruhsat sadece Medineli avcılar için geçerlidir. Mescid-i Nebevi'de kılınan namaz, Mescid-i Harâm hariç diğer mes-cidlerde kılınanlardan daha faziletli sayılmıştır (yk. bk.).

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "kds" md.; *Lisânü'l-Arab*, "hrm" md.; Feyyûmî, *el-Mişbâhu'l-münir*, "hrm" md.; *el-Muvaṭṭa'*, "Kuble", 9; *Müsned*, I, 119, 253, 257, 428; II, 29; III, 115, 119, 199; IV, 5; VI, 164, 351; Dârimî, "Büyüç", 60; Buhârî, "Şayd", 9-10, 18, "Cihâd", 169, "Fazlû's-şalât", 1, "Cenâ'iz", 77, "İlim", 39, "Büyüç", 28, "Luḳaṭa", 7, "Mescidü Mekke", 1, 6, "Edeb", 81, 112, "Fezâ'ilü'l-Medîne", 1; Müslim, "Hac", 71-73, 226-227, 415, 445-447, 450, 454, 456, 457, 467, 505-510, "Cihâd", 84, "Edeb", 30; İbn Mâce, "Menâsik", 103, "İkâme", 195, "Edeb", 24; Ebû Dâvûd, "Cihâd", 117, "Menâsik", 89, 99; Tirmizî, "Cihâd", 18, "Hac", 1, 21, 99, "Mevâkit", 126, "Şalât", 126; Nesâî, "Menâsik", 110-120, "Mesâcid", 4, 7, 10; Ezrakî, *Aḥbâru Mekke* (Melhas), II, 121-138, 140-146, 148-151, 309-310; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, VI, 110; XVI, 110; Tahâvî, *Şerhu Me'âni'l-âşâr* (nşr. M. Zührî en-Neccâr), Beyrut, ts. (Âlemü'l-kütüb), IV, 193-195; Cessâs, *Aḥkâmü'l-Kur'an*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Kitâbi'l-Arabî), III, 88-89; Dârekutnî, *es-Sünen* (nşr. Abdullâh Hâşim el-Medenî), Medine 1966, III, 57; Beyhakî, *es-Sünenü'l-kubrâ*, V, 197; VIII, 71; Mâverdi,

el-Aḥkâmü's-sultâniyye, s. 278, 287, 289-291; Kâsânî, *Bedâ'î'*, II, 164; VI, 202; İbn Rüşd, *Bi-dâyetü'l-müctehid*, [baskı yeri yok] 1405/1985 (Dârü'l-Ma'rîfe), I, 325, 332-333, 358-365, 378; İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr*, Beyrut 1404/1984, III, 57; V, 420; İbn Kudâme, *el-Muḡnî* (Herrâs), III, 262, 344-345, 350-355; VII, 772; VIII, 529-531; IX, 15; Kurtubî, *el-Câmi'*, VIII, 103-107; XIII, 363; Nevevî, *Şerhu Müslim*, IX, 124; a.mlf., *el-Mecmû'*, VII, 15-20, 307, 311, 326, 427, 451, 471, 479, 482; Zerkeşî, *İ'lâmü's-sâcid bi-aḥkâmi'l-mesâcid* (nşr. Ebû'l-Vefâ el-Merâgî), Kahire 1982, s. 63-65, 85, 115-129; Heysemî, *Mecma'u'z-zevâ'id*, IV, 3-8; Süyûtî, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir*, Kahire, ts. (Dârü lhyâi'l-kütübî'l-Arabiyeye), s. 551-552; Fâsî, *Şifâ'ü'l-garâm* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut 1405/1985, s. 85-134; Buhûti, *Keşşâfü'l-ḳinâ'*, II, 402-403, 468-475; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muḥtâr*, II, 154-155, 156, 198, 212, 217, 253; Gümüşhânevî, *Câmi'u'l-menâsik 'alâ aḥseni'l-mesâlik*, İstanbul 1289, s. 62-72, 216, 227, 297-326, 378-396; M. Ali b. Hüseyin el-Mekkî, *Teḥzîbü'l-Furûḳ* (Karâfî, *el-Furûḳ* içinde), Beyrut, ts. (Âlemü'l-kütüb), IV, 11; Zühayfî, *el-Fikhü'l-İslâmî*, III, 318-344, 582-583; Salâh A'zam, *Ḳaḍiyyetü'l-Ḥaremeyni's-şerifeyn*, Kahire 1410/1990, s. 17-32, 41-56, 59-81, 86-139; Abdullâh b. Abdurrahman b. Cäsir, *Müfîdü'l-enâm ve nürü'z-zalâm fi taḥrîri'l-aḥkâm li-ḥacci Beytillâhi'l-Ḥarâm*, Riyad 1412/1992, s. 196-211, 217-226; M. Eliade, *Patterns in Comparative Religion*, London 1993, s. 1-38; a.mlf. - L. E. Sullivan, "Hierophany", *ER*, VI, 313-317; İbn Deḥş, *el-Ḥaremü'l-Mekkiyyü's-şerif ve'l-a'lâmü'l-muḥita bih*, Mekke 1415/1995; S. Coleman v.dğr., *Pilgrimage*, London 1995, s. 43; Salâh Abdülcâbir İsâ, "Rü'ye coğrafiyye li'l-eb'âdi'l-mekâniyye fi a'mâli menâsiki'l-ḥac", *ed-Dâre*, sy. 1, Riyad 1985, s. 12-13, 19-26; J. G. Davies, "Architecture", *ER*, I, 382; B. A. Levine, "Biblical Temple", a.e., II, 213-215; G. D. Alles, "Sanctuary", a.e., XIII, 59; S. Safrai, "Pilgrimage", *EJd.*, XIII, 512; a.mlf., "Temple", a.e., XV, 972; T. Davidson, "Places", *ERE*, X, 50-52; M. Greenberg, "City of Refuge", *IDB*, I, 638, 639; J. A. Wharton, "Refuge", a.e., IV, 24; D. Sperling, "Navel of the Earth", a.e.: *Suppl.*, s. 621, 623; "Âfâki", *MvF*, I, 95-96; "İhrâm", a.e., II, 128-195; "İşâr", a.e., II, 210-211; "A'lâmü'l-ḥarem", a.e., V, 258-260; "Ḥarem", a.e., XVII, 184-205; "Ḥill", a.e., XVIII, 103-104; "Ribâ", a.e., XXII, 80-82; "Şayd", a.e., XXVIII, 113-152; Harmid Döndüren, "Âfâki", *DIA*, I, 397-398; Ahmet Özel, "Alem", a.e., II, 356-357.

HAREM

(الحرم)

Ev, konak ve saraylarda kadınlara ayrılan bölüm.

Aslı Akkadca "örtmek, gizlemek, başkalarından esirgemek; ayırmak, tecrit etmek" mânalarındaki haramu(m) olan (Soden, I, 323) harem kelimesi Arapça'da "korunan, mukaddes ve muhterem olan şey veya yer" anlamına gelir. Ev, konak ve saraylarda genellikle iç avluya bakacak şekilde planlanan, kadınların yabancı erkeklerle karşılaşmadan rahatça günlük hayatlarını sürdürdükleri bölümlere harem adı verilir. Saygısız davranışların menedildiği, daha çok ibadet amacıyla gidilen Mekke, Medine, Kudüs ve Hâlîl şehirleriyle buralardaki kutsal mekânlara da harem denilir; kelime aynı zamanda "zevce" anlamını da taşımaktadır.

İslâm Öncesi Dönemde Harem. Evlerde kadınlara mahsus bir kısmın bulunması eski bir gelenektir. Antik Batı'da, evlerin arka tarafında erkeklerin dairesinden ayrı olarak Grekler'in gynaikeion, Romalılar'ın gynaeceum (kadınlara ait) dedikleri bir bölüm bulunuyordu. Eski Ahid'deki bazı ifadeler de hanım ve câriyelere ayrı bölüm veya çadırların tahsis edildiğini göstermektedir (Tekvîn, 18/10; 31/33). Gerek Kitâb-ı Mukaddes'te gerekse Kur'an'da çirkin bakışlar hoş görülmemiştir. Tevrat'ın on emrinden biri komşunun karısına ve câriyesine tamah etmemekle ilgilidir (Çıkış, 20/17). Yeni Ahid'de, kendisiyle nikâh akdi bulunmayan bir kadına şehvetle bakma, onunla gönülde zina etme şeklinde tanımlanır ve böyle bir günahı işlemektense gözlerin çıkarılıp atılması yeğ tutulur (Matta, 5/27-30).

Hükümdarların resmî görevleri yanında günlük hayatlarını sürdürdükleri saraylarda da kadınlara mahsus kısımlar bulunuyordu. Bir Sumer tabletinde geçen, kısır kadının gönderildiği "kadınlar evi" muhtemelen bir haremi ifade etmektedir (Kramer, s. 91). İnanna-İştâr kültünün hâkim olduğu Sumerler'de "kutsal fahişeler" (bk. FÜHUŞ) kaldığı bir haremden de söz edilir (a.g.e., s. 254). Yeni Assur dönemi saraylarında ise hükümdar dairesinin bir kısmını, "şa reşi" denilen hadım ağasının sorumluluğundaki harem dairesi oluşturuyordu. Hz. Süleyman'ın sarayında da son derece büyük bir harem dairesinin olması gerekir. Zira Eski Ahid'e göre onun, her biri kral kızı olan yedi yüz karısı ve üç yüz cariyesi

vardı (I. Krallar, 11/3). Eski Ahid'de Hz. Süleyman'ın, yapımı on üç yıl süren sarayında, kendi oturacağı evin benzerini eş olarak aldığı Firavun'un kızı için de inşa ettirdiği nakledilmektedir (I. Krallar, 7/1, 8).

Arkeolojik çalışmalar, Ahamenîler'in Persepolis'teki (Parsa) krallık sarayında bir harem dairesi bulunduğunu göstermektedir. Yine Eski Ahid'de Yahudi kızı Ester'in hikâyesinde verilen bilgilerden de İran sarayının harem teşkilâtı hakkında birtakım fikirler edinmek mümkün olmaktadır. Hikâyeye göre hükümdar Ahaşveroş (Xerxès), kızdığı Kraliçe Vaştî'nin yerine yeni bir kraliçe bulmak için bütün ülkede güzel bâkireler aratır. Kadınlar evine getirilen kızlar arasında Ester de vardır. Genç kızlar burada bir yıl kadar mür yağdı ve güzel kokularla güzelleştirilir ve saray âdâbı ile terbiye edilir. Ardından sırası gelen kız geceyi kralın yanında geçirir, ertesi sabah "kadınların ikinci evi"ne (haremin câriyeler dairesi) giderek kızlar aşası Şaaşgazın yönetimine döner ve kral kendisinden hoşlandığını belli edip çağırılmadıkça bir daha yanına giremezdi (Ester, 2/12-14). Ester bir müddet sonra kralın dikkatini çeker ve kraliçelik tacını giyer; artık nedimleri vardır ve harem ağaları da emrindedir (Ester, 4/4). Bir süre sonra saraydaki nüfuz ve hükümdarın kendisine duyduğu sevgi sayesinde yahudileri bir katliamdan kurtarır.

İslâm Devletlerinde Harem. Araplar'da yerleşik hayat sürenler (ehl-i meder, hadârî) olsun, göçebe ve bedevîler (ehl-i veber), olsun evlerde kadın ve çocukların bulunduğu kısımla erkeğin misafirleriyle oturduğu kısım ayrıldı. Çadırlarda ve tek odadan oluşan evlerde mekânı bölen perdeye "hıdr" denildiği için Hz. Peygamber kadınlara hitap ederken zaman zaman "yâ zevâte'l-hudûr" (ey perde ehli) ifadesini kullanmıştır (Buhârî, "Şalât", 2, "Hayız", 23; "İdeyn", 12, 15, 20; Müslim, "İdeyn", 10, 12). Resûl-i Ekrem'in evlerinde de bu şekilde perde bulunmaktaydı. Kur'an'da, "Ey iman edenler! ... Peygamber'in hanımlarından bir şey istediğiniz zaman hicâb arkasından isteyin. Bu hem sizin kalpleriniz hem onların kalpleri için daha temiz bir davranıştır" (el-Ahzâb 33/53) meâlindeki âyette yer alan "hicâb" kelimesiyle içteki hıdr ve dış kapıdaki perde kastedilmiştir. Âyet, evlerdeki harem bölümünün var oluş sebebi de ortaya koymaktadır. Kur'an'da ina-

nan erkek ve kadınların gözlerini haramdan sakınmaları, ırz ve namuslarını korumaları istenir. Ayrıca kadınların "ziynet" olarak nitelenen saç, boyun, kulak, gerdan gibi fizikî güzelliklerini veya buralara taktıkları süs eşyasını herkese göstermemeleri emredilir (en-Nûr 24/30-31). Hz. Peygamber'in hadislerinde de aile mahremiyetine büyük önem verildiği görülür; Resûlullah'ın, gizlice aile sıralarına muttali olmak isteyen kimselere karşı kullandığı ifadeler çok serttir (bk. Wensinck, *el-Mu'cem*, "t'f'a" md.). Buna bağlı olarak hadislerde ve sahâbe tabikatında, kadınların mahremi olmayan erkeklerle bir arada bulunup görüşmesi veya kadınların cemaatle namaza iştiraki konusunda getirilen bazı ölçü ve düzenlemelerin yanı sıra, daha sonraki dönemlerde fetihler ve nüfus hareketlerinin İslâm şehirlerini daha karmaşık ve gayri mütecanis hale getirmesi müslümanlar arasında haremlik-selâmlık denilen kadın ve erkeklerin ayrı mekânlarda bir araya gelmesi usulünün yaygınlaşmasının ve kökleşmesinin de ana sebebinin teşkil etmiştir. Ancak bu usul, toplumun geniş kesimlerinde dinî nitelikli bir görgü kuralı mahiyetinde iken büyük konaklarda ve saraylarda diğer bazı sebeplerin de etkisiyle kurumsal bir yapı kazanmıştır.

Hz. Peygamber, aynı zamanda devlet başkanı olduğu halde eski ve çağdaşı hükümdarlar gibi saltanat sürmemiş, son derece mütevazı bir hayat yaşamıştır. Onun, siyasî otoritenin de merkezi durumunda bulunan mescidinin doğu duvarı boyunca yer alan odalar hanımlarına tahsis edilmişti; bunlar çok sade bir yapıya sahipti. Mısır mukavkısı tarafından kendisine hediye edilen câriye Mâriye ise ayrı bir evde oturuyordu. Resûl-i Ekrem'in hanımlarının ayrı birer odasının bulunması ve kendileriyle ancak perde arkasından görüşülmesine müsaade edilmesi, İslâm'ın tesettür emri ve nâmahrem kadınlarla erkeklerin birbirlerine bakmaları yasağıyla ilgilidir; dolayısıyla Resûlullah'ın hükümdar saraylarındakine benzer bir hareminden söz etmek mümkün değildir. Huzâî ve Abdülhay el-Kettânî, Hz. Peygamber dönemindeki devlet teşkilâtına dair eserlerinde "harem emini" diye bir başlığa yer vermekte iseler de burada haremden kastedilen belli bir mekân değil Resûl-i Ekrem'in eşleridir. Nitekim zikredilen rivayetlerde, Hz. Ömer zamanında Resûlullah'ın bazı eşleri hacca gittiklerinde Hz. Osman ile Abdurrah-

man b. Avf'ın onları koruyup gözetmekle görevlendirilmelerinden söz edilmektedir (*Tahricü'd-delâlati's-sem'iyye*, s. 447; *et-Terâtübü'l-idâriyye*, II, 115-116).

Hulefâ-yi Râşidin bir yönetim binasına (dârü'l-hilâfe, saray) sahip olmadığı için hanımları kendi evlerinde kalıyorlardı; bu sebeple söz konusu devirde bir müessesе olarak haremden bahsedilemez. Genellikle İslâm tarihinde saray haremının ilk defa Emevîler devrinde ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Sarayın harem kısmında hadım hizmetkâr kullanımı I. Muâviye ile başlamıştır. Tarihçi Mes'ûdî, Muâviye'nin bir gün genç bir hadımla birlikte hareme girdiğini ve o sırada başı açık durumda bulunan karısı Fâhite'nin hemen örtünüp kocasına, hadımları dahil genç erkeklerin hareme girmesinin câiz olmadığını söylediğini ve Muâviye'nin o günden sonra yaşlı hadımlar hariç hiçbir erkeğin içeri girmesine izin vermediğini kaydeder (*Mürûcû'z-zehab*, VIII, 148-149).

Abbâsîler döneminde saray teşkilâtı hiç şüphesiz daha fazla gelişmiş ve buna paralel olarak "harimü dâri'l-hilâfe" adıyla anılan harem de kurumlaşmıştır. Milliyetleri farketmeksizin kadınların daima halife ve hükümdarlar üzerinde etkili oldukları bilinmektedir. Abbâsîler'de de bu durum ilk devirlerden itibaren hissedilmiştir. Halifeler üzerinde büyük nüfuzla sahip ilk kadın, Hâdi-İlelhak ile Hârûnürreşid'in annesi Hayzürân'dır. Hayzürân, hem kocası Mehdî-Billâh hem de oğulları üzerinde etkili olmuş, halifeler onun istemediği birini vezir veya hâcib tayin edememişlerdir. Hâdî, annesinin tahakkümünden ve sonu gelmez isteklerinden bıkp usanınca ona sert tepki göstermiş ve emirlerin Hayzürân'ın kapısına gitmelerini yasaklamıştır. Ancak Hayzürân oğlunun bu davranışına çok kızmış ve intikam duyguları ile onun öldürülmesinde rol oynamıştır. Hârûnürreşid'in halife olmasından sonra da iktidarı tekrar ele geçirmiş ve büyük bir servet toplamıştır. Muktedir-Billâh'ın halifeliliği sırasında annesi Seyyide ile Hâle ve Ümmü Mûsâ el-Hâşimiyye adlı câriyeler devlet yönetiminde büyük nüfuz sahibi olmuşlardı. İbn Tiktakâ, Muktedir devrinde haremın nüfuzunun zirveye ulaştığını, devletin kadınlar ve hadımlar tarafından idare edildiğini söyler (*el-Fahrî*, s. 191, 262). O dönemde saraydaki siyah ve beyaz hadımların sayısı 11.000'e çıkmıştı.

Halifeler etnik menşelerine bakmaksızın sevdikleri câriyelerle evlenirler, bu du-

rum sarayda ve üst kademedeki bazı karışıklıklara sebep olurdu. Çünkü bu hanımlar dost ve akrabalarını kayırır ve onları önemli görevlere getirirlerdi. En meşhur örneklerden biri Gitrîf b. Atâ'dır. Halife Mehdi-Billâh, Cüreş âmiline mektup yazarak karısı Hayzûrân'ın kardeşi Gitrîf b. Atâ'nın merkeze gönderilmesini istedi ve daha sonra kendisini Yemen valiliğine tayin etti. Halife Muktedir'in de Garîb adlı Rum asıllı bir dayısı vardı ve büyük nüfuzla sahip olduğu için kendisine emir diye hitap edilirdi. Saraydaki pek çok entrika ve çekişmenin kaynağı haremde. Özellikle halifelerin anneleri devlet yönetimine çok fazla müdahale ettikleri için annesi hayatta olmayan hânedan mensuplarının halifelige getirilmesi istenirdi. 300 (912-13) yılında haremdeki kadınlardan sorumlu iki câriyenin bulunduğu bilinmektedir. Bunlardan biri Halife Muktedir-Billâh'ın, diğeri de annesi Seyyide'nin câriyesiydi. Meşhur mahkûm ve tutuklular zaman zaman sarayda hapsedilir ve halifenin câriyesinin gözetimi altında rahat bir hapis hayatı geçirmeleri sağlanırdı. Bunlar arasında İbnü'l-Furât, Emir Hüseyin b. Hamdân ve Ali b. İsâ sayılabilir.

Haremde Fâtımî Devleti'nde de büyük bir nüfuz ve önemi vardı. Haremdeki kadınların bir bölümü devlet işlerine yaptıkları müdahalelerle tanınırken bir kısmı da servetleriyle meşhur olmuşlardı. Meselâ Muiz-Lidînillâh'ın iki kızı Reşide ve Abde'nin çok miktardaki para, mücevherat ve kıymetli elbiseleri dillerde dolaşıyordu. Aziz-Billâh'ın Rum asıllı karısı Seyyide devlette büyük nüfuz sahibi idi ve iki kardeşini önemli görevlere tayin ettirmişti. Aziz-Billâh'ın kızı ve Hâkim-Biemrillâh'ın kardeşi Sittülmülk'ün muazzam bir serveti, 800 câriyesi ve yıllık 50.000 dinar tahsisatı vardı. Bu hanım zekâsı ve cömertliğiyle ünlüdür; ayrıca Hâkim-Biemrillâh'ın öldürülmesi olayına da adı karışmıştır. Zâhir-Li'zâzidîmillâh'ın karısı ve Müstansır-Billâh'ın annesi Sudanlı idi ve onun gayret ve himayesi sayesinde ordudaki Sudanlılar'ın sayısı 50.000'e ulaşmıştı.

Mervânîler'den Nasrûddeve'nin haremde 500 odalığı vardı ve burada 500 hadım görev yapıyordu. Zengîler'den II. Seyfeddin Gazi küçük yaşta hadımlar hariç diğerlerinin hareme girmesine izin vermezdi. Muvahhidler'in kurucusu Abdülmü'min el-Kûmî, Endülüs'e sevk ettiği 20.000 süvarinin eşlerini hadımların nezâretinde onların peşinden göndermişti (İbnü'l-Esîr, X, 17; XI, 63, 156).

Selçuklular'da hükümdarın "hatun" veya "terken hatun" denilen nikâhli eşiyle câriyelerinin yaşadığı haremde kendine has bir teşkilâtı olduğu bilinmekte, ancak elde yeterli belge bulunmamaktadır. Hatunlar sarayda ve devlet yönetiminde etkiliydiler. Sultan Alparslan'ın karısı Mirdâsî Emîri Mahmud'un öldürülmesini engellemiş, Ümmü Kıfçak adlı diğeri bir karısı da Vezir Amîdülmülk Kündüfî'nin öldürülmemesi için şefaathçi olmuştu. Sultan Melikşah'ın karısı Terken Hatun kocasının ölümünden sonra devlet idaresini ele geçirmiş ve çocuk yaşta ki oğlu Mahmud'u sultan ilân ettirmiştir. Selçuklu sultanlarının haremde hatunlarını, odalıklarını, onların hizmetçi ve câriyelerini içine alırdı. Hatunların kendilerine has divanları, şahsî iktâları ve emlakları vardı. Bunlar bazan veraset yoluyla evlâdına intikal ederdi. Meselâ Tuğrul Bey'in hanımı Altuncan Hatun'un Irak'ta mülkü bulunuyordu. Alparslan, Kavurd Bey'in her kızına 100.000 dinar verdi ve bazı yerleri onlara iktâ etti. Sümeyrem şehri de Muhammed Tapar'ın karısı Gevher Hatun'un iktâları arasında yer alıyordu. Saray teşkilâtı içerisinde hatunların şahsî hizmetini gören çoğu kadın birtakım görevler vardı. Nizâmülmülk eserinde saraylı kadınların, özellikle hatunların devlet işlerine karışmamaları tezini savunurken onların kadın hâcib ve hizmetçilerinin sözlerine göre hareket edeceklerinden endişelenir (*Siyâsetnâme*, s. 235-236). Sultanlar sefere çıktıklarında, bir ülkeye gittiklerinde veya herhangi bir maksatla başşehirden ayrıldıklarında Hz. Peygamber'in sünnetine uygun olarak haremde bulunurlardı. Alparslan, 1071'de Bizans İmparatoru Romanos Diogenes üzerine yürüyünce haremde Tebriz'e geri göndermişti. Sultan Sencer'in karısı Katvân Savaşı sırasında yanında buluyordu ve Karahitaylar tarafından esir alınmıştı. Anadolu Selçuklularında da sultanın bir haremde bulunuyordu. Hatunların kendilerine ait sarayı ve hıristiyan kadınlardan oluşan halayık ve câriye kadroları, ayrıca bir kadın hazinedar idaresinde bulunan hazinesi vardı. Sultanların kızları haremde eğitilirdi. Burada da hatunun ve haremdeki diğer kadınların devlet işlerine müdahaleleri olurdu; meselâ I. Kılıçarslan'ın karısı Ayşe Hatun kocasının ölümünden sonra Malatya'yı idare etmişti.

Hârizmşah Alâeddin Tekiş'in karısı ve Alâeddin Muhammed b. Tekiş'in annesi Terken Hatun devlet işlerine yaptığı mü-

dahaleleriyle tanınmıştır. Çok nüfuzlu bir kadın olan Terken Hatun'un ayrı bir sarayı, kendine bağlı devlet erkânı, özel emlak ve akarı vardır; sözü sultanlar ve yakınları tarafından dinlenir ve devlet hazinesini dilediği gibi harcardı. Hârizmşahlar'da da hatunların iktâları vardı. Celâleddin Hârizmşah Tuğrul b. Arslan'ın kızıyla evlenince onun iktâlarını arttırmış, Selemâs ve Urmiye'yi de ona vermişti.

Memlûk sultanlarının Kahire yakınlarındaki Kal'atü'l-cebel'de harem halkının kaldığı bir sarayı vardı. Harem işlerine tabihâne ümerâsı arasından seçilen zimâm-dârın emrindeki tavâşiler bakardı.

Bâbürlü saray teşkilâtında "mahal, şebistân-ı hâs ve şebistân-ı ikbâl" adı verilen harem, Büyük Selçuklu geleneğine uygun biçimde gelişmişti. Harem irili ufaklı birçok bina, koğuş ve daireden oluşuyordu; her köşk ve dairenin kendine has yol ve geçitleri, çeşmeleri, depoları ve bahçeleri vardı ve bu mekânlar en muhtemel şekilde tefriş edilmişti. Sâkinlerinin mevkilerine göre yerleştirildiği köşk ve daireler, zamanlarının büyük bir kısmını burada hanımları ve câriyeleriyle birlikte geçiren hükümdarların zevk ve tercihlerine göre planlanmıştı. Şehzadelerin köşkleri nisbeten küçük olmakla birlikte ihtişamları diğerlerinden geri kalmazdı. Haremde özellikle Cihangir ve Şah Cihan zamanlarındaki görüntüsü üzerine birçok tasvir yapılmıştır. Agra sarayında Cihangir'in annesiyle karısı Nurcihan Begüm'ün kaldığı harem çok meşhurdur.

Bâbürlü haremde kadınlar ve hadımlarla erkek hizmetkârlar olmak üzere iki çeşit görevli vardı. Haremde dâhilî işlerini ve nizâmını kadınlar ve hadımlar, hâricî işlerini ise erkek görevliler yürütürdü. Hizmetli sayısının Ekber ve Evrengzib dönemlerinde 2000'i geçtiği, haremde hizmet eden hanımların seçiminde belirli prensiblerin konulduğu ve bu iş için akıllı, tecrübeli, yetenekli kadınların seçildiği bilinmektedir. XVII. yüzyılda Keşmirli kadınlar haremde kapısında bekçi olarak görevlendirilmiştir; peçe kullanmayan bu kadınların görevi içeriyle dışarı arasında irtibatı kurmak ve haberleşmeyi sağlamaktır. Haremde her türlü davranış ve eğlencenin disiplin çerçevesinde olmasına büyük dikkat gösterilir. Harem binaları özellikle geceleri çok iyi korunurdu; içeride güçlü, cesur, silâh kullanmakta maharetli kadınlar güvenliği sağlarken dışarıda hadımlar kapıları beklerdi.

Bâbürlü hükümdarları sarayda devamlı kalmazlar, seferler ve başka maksatlarla başşehir dışında uzun zaman geçirirlerdi. Bundan dolayı haremın merkezî sarayda ve ordugâh veya taşrada iki ayrı konumu, teşkilâtı ve günlük hayatı vardı. Ordugâhlarda merkezî bir yerde hükümdarın çadırı bulunur, burada kendine has saltanat haremı yer alırdı. Haremdeki hanımların kıyafet ve günlük hayatlarıyla ilgili özel prensipler tesbit edilmişti. Temel kurallardan biri, bütün kadınların disipline riayet etmesi ve ortalıkta dolaşmaktan kaçınması idi. Hükümdar hanımları ve kızları nâdiren dışarı çıkar, genellikle zamanlarını kendi köşklerinde geçirirlerdi. Harem sakinlerinin gezileri şehir içi ve şehir dışı olmak üzere iki şekilde olurdu. Şehir dışı gezilerde hadımlar ve bazı kadın görevliler onlara refakat ederdi. Seyahatlerde genellikle filler kullanılır, fillerin üzerinde sâyebanlar ve mahfeler yer alırdı.

BİBLİYOGRAFYA :

Wensinck, *el-Mu'cem*, "t"fa" md.; a.m.f. – M. Fuad Köprülü, "Hâdim", *İA*, V/1, s. 44-46; Bu-hârî, "Şalât", 2, "Hayız", 23, "İdeyn", 12, 15, 20; Müslim, "İdeyn", 12, 18; Mes'ûdî, *Mürücü'z-zehab* (Meynard), VIII, 148-149; Sâbî, *Rusûmü dâri'l-hilâfe*, s. 8, 12, 16, 78; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Köymen), s. 196-200, 235-236; Nesevî, *Siretü's-Sultân Celâlidîn Mengübürti* (nşr. Houdas), Paris 1891, s. 118; İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahri*, s. 191, 262; Cüveynî, *Târih-i Cihângüşâ* (Öztürk), II, 162-164; Eflâkî, *Menâkıbü'l-ârifin*, I, 95, 311; Huzâî, *Tahricü'd-delâli'l-ârifin*, s. 447-449; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, X, 17; XI, 63, 156; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, III, 368, 371; IV, 330; V, 459-460, 489; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtibü'l-idâriyye*, II, 115-116; C. Zeydân, *Medeniyyet-i İslâmiyye*, IV, 306-313; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* (İstanbul 1931), İstanbul 1981, s. 75-81; Uzunçarşılı, *Medhat*, s. 317 vd.; Mez, *el-Hadâretü'l-İslâmiyye*, I, 205 vd.; v. Soden, *AHW*, I, 323; Hasan İbrâhim Hasan, *Târihu'd-devleti'l-Fâtümiyye*, Kahire 1981, s. 645 vd.; V. Gordlevskî, *Anadolu Selçuklu Devleti* (trc. Azer Yaran), Ankara 1988, s. 301 vd.; A. K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia*, London 1988, s. 258 vd.; R. W. Ferrier, *The Arts of the Persia*, Ahmedâbâd 1990, s. 28-29; S. N. Kramer, *Tarih Sümer'de Başlar* (trc. Muazzez İlmiye Çığ), Ankara 1990, s. 91, 254; Veli Sevin, *Yeni Asur Sanatı I: Mimarlık*, Ankara 1991, s. 45-46, 52-53; N. Abbot, "Women and the State in Early Islam", *JNES*, sy. 1 (1942), s. 106-126, 341-368; Mohd. Azher Ansari, "The Haram of the Great Mughals", *IC*, XXXIV/1 (1960), s. 1-13; Nebi Bozkurt, "Çadır", *DİA*, VIII, 159; a.m.f., "Ev", a.e., XI, 504-506.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN – NEBİ BOZKURT

Osmanlı Devleti'nde Harem. Harem hayatı Osmanlı sarayında kuruluştan itibaren mevcut olmakla birlikte teşkilâtlan-

dırılması Fâti Sultan Mehmed zamanında gerçekleşmiş ve bu teşkilât, devlet yapısındaki genel eğilime uygun biçimde devşirme sistemiyle geliştirilmiştir. Burada, en alt kademe olan câriyelikten son mertebe olan ustalığa (hasekilik ve vâlide sultanlık hariç) yükselme birçok bakımdan Enderun teşkilâtındaki terfi sistemine benzemektedir. Esasen Osmanlı saray teşkilâtında Harem-i Hümayun tabiri hem haremî hem de Enderun'u içine alır. Enderun padişah, saray ve devlet hizmetinde bulunacak erkeklerin, harem ise kadınların yetiştirilmesi için bir eğitim kurumu idi.

İstanbul'un fethinden önceki Edirne sarayının haremiyle ilgili elde bilgi bulunmadığı gibi fetihden hemen sonra bugünkü Beyazıt'ta inşa edilen Eski Saray'ın haremi hakkında da fazla bir şey bilinmemekte, ancak kaynaklardan, daha sonra padişahların Topkapı Sarayı'ndan zaman zaman Eski Saray'a gidip buradaki harem mensuplarını ziyaret ettikleri öğrenilmektedir. XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren saray haremiyle ilgili bilgiler kısmen çoğalmakta ve bu dönemin kroniklerinde de saraydaki hayat hakkında bazı ayrıntılara rastlanmaktadır. Özellikle Kanûnî Sultan Süleyman'ın hasekisi Hürrem Sultan ve kızı Mihrimah Sultan'la başlayan, Vâlide Nurbânû Sultan ve Vâlide Safiye Sultan'la devam eden entrikalar ve bazı harem mensuplarının iktisadî ve içtimai faaliyetleri bu kurumdan sık sık bahsedilmesine yol açmıştır.

Harem münasebetiyle isiminden en çok bahsedilen padişah III. Murad'dır. Onun zamanında sarayın harem kısmına birçok yeni bina ilâve edilmiş, buranın sakinlerinin ve görevlilerinin sayısı artmıştır (Peirce, s. 122). Hasekî Safiye Sultan'ı kıskanan ve onun nüfuzunu kırmak için oğluna birbirinden güzel câriyeler sunan Vâlide Nurbânû ile kızı İsmihan sultanların gayretleri sonunda padişah, başlangıçta yakından ilgilendiği devlet işlerini ihmal ederek hareme kapanmış, bir yandan soytarı ve musâhiblerle vakit geçirirken bir yandan da özellikle Mimar Sinan'a yaptırdığı birbirinden güzel yeni sofa ve odalarla burayı daha cazip bir hale getirmişti. III. Murad'ın, dışarıda halkla birlikte kılması gereken cuma namazlarını da hi, etrafındakilerin saraydan çıkarsa bir daha geri dönemeyeceği ve askerın kendisini hal'edebileceği yolundaki sözleri sebebıyla, zaman zaman ihmal edecek kadar kendini hareme kapattığını Selânikî kaydeder (*Târih*, s. 445).

XVI. yüzyıldan sonra Osmanlı siyasî ve idarî tarihinde olduğu gibi harem hayatı ve teşkilâtında da bozulma ve yozlaşma meydana geldiği genellikle kabul edilir. Bu durum, I. Ahmed'den başlayarak hemen bütün XVII. yüzyıl padişahlarının çocuk denecek yaşta tahta çıkmalarına ve uzun süre idareye hâkim olamamalarına bağlanır. Böylece vâlide sultanların ve ocak ağalarının, benzerine daha önce rastlanmamış şekilde sarayda nüfuzlarını arttırdıkları belirtilir ve hatta 1566'dan 1656'ya kadarki dönem "vâlide sultanlar çağı" adıyla anılır. Bu dönemdeki en etkili vâlide sultanların başında Kösem Sultan gelmektedir. XVII. yüzyılın ilk yarısında önce hasekiliğe, ardından vâlide sultanlığa yükselen Kösem Sultan, IV. Mehmed'in ilk yıllarında geleneklere aykırı biçimde Eski Saray'a taşınmayıp "vâlide-i muazzama" sıfatıyla idarede etkili oldu. Onun yaklaşık elli yıl süren etkinliği sırasındaki keyfi davranışları haremî çok yıpratmış, bu arada nüfuzunu sürdürürebilmek için devamlı şekilde Sultan İbrâhim'e sunduğu câriyelerle hasekî ve gözdelelerin sayısını çoğaltarak padişahın davranış bozukluğuna uğramasına yol açmıştır. Söz konusu dönemde III. Mehmed tarafından şehzadelerin sancağa çıkma geleneğine son verilmesi de geleceğin padişahlarının haremde âdeta mahpus hayatı yaşamalarına, dolayısıyla giderek dış dünyadan kopmalarına sebep olmuş ve bu husus, ileride devlet açısından menfi gelişmelerin ortaya çıkması sonucunu doğurmuştur. Özellikle I. Abdülhamid kırk dokuz yaşında tahta çıkıncaya kadar haremde kafes hayatı yaşamış, padişah olunca da hareme geniş zaman ayırmıştır. Başkadınefendisi Ruhşah'a yazdığı duygusal mektuplar, haremde geçirdiği uzun yılların onun hassas yapısı üzerinde ne derece etkili olduğunun bir göstergesidir.

XIX. yüzyılda II. Mahmud döneminin sonlarından itibaren harem dışı açılmaya, harem kadınları ferace ve çarşaf giyerek bazı mesire yerlerine gitmeye ve kendilerine ayrılan mekânlarda gezintiler yapmaya başlamışlardır. İstisnaî olarak Sultan Mehmed Reşad da Bulgar kral ve kraliçesine verdiği ziyafet dolayısıyla başkadınefendisini törende bulundurmuştu (Uluçay, *Harem II*, s. XV). II. Abdülhamid'in hareme karşı tavrı konusunda ise çeşitli abartmalı yazılar kaleme alınmış olmasına rağmen Ayşe ve Şâdiye Osmanoğlu'nun yazdıklarından onun harem mensupları ile gayet ölçülü bir yakınlık içinde olduğu anlaşılmaktadır.